

FCR YAYIN LTD.

Genel Yayın No. | General Publication Number: 1638

FCR Sertifika No. | Certificate Number: 46550

ISBN: 0000 0004 4657 1968

ROR ID: ror.org/00zznvq98

Fecr Yayınları

Yayın No | Publication Number: 995

Kitap Adı: İstem Dışı Düşünce Olarak Havâtr ve Dinî Sorumluluk Değeri

Book Title: Khawatir as a Way of Unwilled Thinking and Its Religious Responsibility Value

ISBN: 978-625-5576-50-7

DOI: doi.org/10.70458/fcr.9786255576507

Yazar | Author: Nuray DURMUŞ | orcid.org/0000-0002-0994-0424

Kurum | Institution: Kafkas Üniversitesi

ROR ID: ror.org/04v302n28

Yayın Türü | Publication Type: Kitap | Book - Monograph

Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish

Ebat | Dimensions: 13,5 x 21 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Pages: 228

Yayın Tarihi | Publication Date: Ağustos | August 2025

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR

Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories

BIC: HRAM2 | İslam Teolojisi | Islamic theology

BISAC: REL037010 | Din / İslam / Teoloji | Religion / Islam / Theology

THEMA: QRAM2 | İslam Teolojisi | Islamic theology

LC: BP166 | İslam Teolojisi, Ahlâkî ve Felsefî Tartışmalar | Islamic theology – Doctrinal and moral theology

Atf Bilgisi | Cite as: Durmuş, Nuray. *İstem Dışı Düşünce Olarak Havâtr ve Dinî Sorumluluk Değeri*. Fecr Yayınları, 2025.

© All rights reserved | FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050

Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60

www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

**İstem Dışı Düşünce Olarak
Havâtır
ve
Dinî Sorumluluk Değeri**

Nuray DURMUŞ

Ankara 2025

Yazar Hakkında | About the Author

Nuray DURMUŞ

Bitlis'in Tatvan ilçesinde doğdu. Lisans eğitimini 2014 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı. Aynı yıl Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atandı. Yüksek lisans eğitimini 2018 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, "*İstem Dışı Düşünce Olarak Havâtır ve Dinî Sorumluluk Değeri*" başlıklı teziyle tamamladı. Doktora öğrenimini de yine Atatürk Üniversitesi'nde tamamlayarak, 2025 yılında "*Mu'tezile'nin Eş'arîyye Eleştirisi (Tevhid Örneği)*" başlıklı çalışmasıyla Kelâm Bilim Dalında doktor unvanını aldı. 2014 yılında başladığı Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı'ndaki görevine Araştırma Görevlisi Dr. olarak devam etmektedir.

She was born in the Tatvan district of Bitlis. She completed her undergraduate education in 2014 at the Faculty of Theology, Uludağ University. In the same year, she was appointed as a Research Assistant to the Department of Kalâm at the Faculty of Theology, Kafkas University. She completed her master's degree in 2018 at Atatürk University, Institute of Social Sciences, with a thesis titled "*Khawatır as a Way of Unwilled Thinking and Its Religious Responsibility Value.*" She subsequently completed her doctoral studies at Atatürk University as well, and in 2025 received the title of Doctor of Philosophy in Kalâm with her dissertation entitled "*The Mu'tazilite Critique of Ash'arism (The Case of Tawhîd)*" She has been serving as Research Assistant Dr. in the Department of Kalâm at the Faculty of Theology, Kafkas University, where she has held a position since 2014.

Kitap Hakkında

İstem Dışı Düşünce Olarak Havâtır ve Dinî Sorumluluk Değeri
Havâtır konusu Allah-insan ilişkisi bağlamında kelâm ilminin ilgilendiği bir konudur. Mu'tezile ve Ehl-i sünnet eksenindeki çalışmamız hem Allah'ın fiillerinin anlaşılmasında hem de insanın mükellefiyetinin anlamlandırılmasında önemli bir yere sahiptir. Çünkü istem dışı düşünceler bağlamında ele aldığımız havâtır, kazanmış olduğu teolojik içerikle birlikte insanda dinî ve ahlakî bir bilinç oluşturarak asıl yaratılış gayesine göre eylemde bulunmasını sağlayacaktır. Mu'tezilî düşünürler havâtıra, nazarı destekleyici bir misyon atfederek, bilgide objektifliği sağlamayı amaçlamışlardır. Ayrıca bununla, insanın Allah karşısındaki sorumluluğu bağlamında ortaya koyacağı fiillerinin mazeretini bertaraf etmeyi de hedeflemişlerdir. Ehl-i sünnet âlimleri ise havâtır, teklîf bağlamından öte insanın iç dünyasını anlama çabası kapsamında değerlendirerek dikkatleri insanın mükemmel yapısına çekmişlerdir. Zira teklîfin gerçekleşmesinden önce olan karar verme aşamasının tahlil edilmemesi, teklîfin anlaşılmasında anlamına gelecektir. Bu sebeple onlar daha çok insanın iç dünyasında gerçekleşen bu vb. durumların nasıl bir süreç sonunda ortaya çıktığı anlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Mu'tezile'de havâtır, teklîfin sahil olabilmesi için İlahî fiilin neticesinde ortaya çıkan bir vâcip uyarı iken; Ehl-i sünnette eylemin ortaya çıkmasından önce kalpte meydana gelen süreçlerden yalnızca biridir.

Anahtar Kelimeler: Havâtır; Mu'tezile; Ehl-i sünnet; Mârifet; Teklîf

About the Book

Khawatir as a Way of Unwilled Thinking and Its Religious Responsibility Value

The issue of khawatir is a subject of the study of Kalam within the context of Allah-human relationship. This study, which is in the center-line of Mu'tazila and Ahl al-Sunnah, has an important place both in understanding Allah's actions and in the interpretation of human's responsibility. Because, along with the theological content it gained, khawatir, which we discuss in the context of unwilled thoughts, will make human act in accordance with the real purpose of creation by creating religious and moral awareness. By attributing khawatir a mission that supports consideration, thinkers of Mu'tazila aimed to ensure objectivity in knowledge. By this, they also aimed to eliminate the human's excuses for the actions that he will put forward within the context of his responsibility towards Allah. However, the Ahl al-Sunnah scholars, by evaluating khawatir as part of the efforts to understand the inner world of human beyond the offer context, attracted the attention to the perfect structure of human beings. Because not analyzing the decision process that is before making the offer would mean not understanding the offer. For this reason, they rather tried to understand after what kind of a process, situations like this etc. happening in human's inner world are set forth. Accordingly, while khawatir is an obligatory warning coming to the existence as a result of the Divine action in order for the offer to be authentic in Mu'tazila, it is one of the processes occurring in the heart before the action happens in Ahl al-Sunnah.

Keywords: Khawatir; Mu'tazila; Ahl al-Sunnah; Ma'rifa; Offer

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	9
ÖN SÖZ	11

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ

I. Çalışmanın Konusu.....	13
II. Çalışmanın Amaçları ve Hedefleri	13
III. Çalışmanın Sınırları	16
IV. İrade Dışı Düşüncelerin İslâm Düşüncesindeki Yeri.....	17

BİRİNCİ BÖLÜM

İSTEM DIŞI DÜŞÜNCELER ve HAVÂTİR

1.1. Kavramsal Çerçeve: İstem Dışı Düşünceler	27
1.2. Havâtır ve Neliği Problemi.....	44
1.2.1. Kur'ân ve Hadislerde Havâtır.....	44
1.2.2. Kelâm İlminde Havâtır.....	52
1.2.2.1. Mu'tezile'de Havâtır Anlayışı	54
1.2.2.1.1. Havâtırın Mahiyeti.....	54
1.2.2.1.2. Havâtırın Niteliği ve Kaynağı.....	58
1.2.2.1.3. Havâtırda Bulunması Gereken Şartlar.....	73
1.2.2.1.4. Birbirine Karşıt İki Hâtırın İmkânı Problemi.....	98
1.2.2.2. Ehl-i Sünnet'te Havâtır Anlayışı	104
1.2.2.2.1. Havâtırın Mahiyeti.....	105
1.2.2.2.2. Havâtırın Mahali ve Kaynağı	114

İKİNCİ BÖLÜM

HAVÂTİRİN DİNÎ SORUMLULUK DEĞERİ

2.1. Mu'tezile'de Havâtırın Dinî Sorumluluk Açısından Değeri	119
2.1.1. Havâtır-Teklîf İlişkisi	120
2.1.2. Havâtır-Nazar İlişkisi	135
2.1.3. Havâtır-Mârifet İlişkisi.....	139
2.1.3.1. Havâtır-Mârifetullah İlişkisi	151
2.1.4. Havâtır-Lütuf İlişkisi	162

2.2. Ehl-i Sünnet'te Havâtırın Dinî Sorumluluk Açısından Değeri.	167
2.2.1. Havâtır-Teklîf İlişkisi	167
2.2.2. Havâtır-Nazar İlişkisi	183
2.2.3. Havâtır-Marifetullah İlişkisi.....	186
2.3. Mu'tezile'ye Yöneltilen Eleştiriler.....	194
SONUÇ	209
KAYNAKÇA	215
DİZİN	225

KISALTMALAR

- AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bk. : Bakınız
çev. : Çeviren
DİA : Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed. : Editör
EKEV : Erzurum Kültür ve Eğitim Vakfı
İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi
krş. : Karşılaştırınız
ö. : Ölümü
sad. : Sadeleştiren
t.y. : Tarih Yok
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik eden
vb. : Ve benzeri
Vd. : Ve devamı

ÖN SÖZ

İslâm düşünce tarihinde meydana gelen önemli kelâmî tartışmalar bilgi, davranış ve teklîf konuları bağlamında cereyan etmiştir. Havâtır, İslâm kelâmının en temel konuları olan bilgi ve eylem teorileri bağlamında ele alınmıştır. Bu doğrultuda Allah insana, eylemin olumsuz neticeleri hakkında çeşitli şekillerde uyarıda bulunarak dinî ve ahlakî bir bilinç, objektif bilgi ve yaratılış gayesi ekseninde hareket alanı sağlamaktadır. Nitekim en güzel şekilde yaratılıp donatılan insanın girmiş olduğu dünya yolculuğunda özgür iradesini devre dışı bırakmayacak şekilde, keyfiyetini bilemeyeceğimiz tarzda yardımlarla desteklemesi yadırganmayacak bir durumdur. Zira Allah'ın, insanı yaratıp onu birtakım emir ve yasaklarla sorumlu tuttuktan sonra, onu başıboş bırakması düşünülemez. Bu sebeple Allah, kulun kendisini tanıyıp bilmesine imkân sağlayacak, itaatine ve isyandan uzak durmasını sağlayacak birtakım yardımcı desteklerde bulunacağına yönelik genel bir kabul söz konusudur. Bu anlamda teklîfe muhatap olan insanda eylemi yapabilecek güç, fiili kavrayabilecek bilgi, onu yapma isteği ve özgürce tercihte bulunma imkânının olması gerekir. Ayrıca insanın bu seçimini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmesi için de farklı güdüler veya rasyonel alternatiflerin olması gereklidir. Bu noktada Allah, bizim özgür irademizi elimizden almamak ve bu iradeyle elde ettiğimiz dünyevî ve insana yakışır şan ve şereflerden bizi mahrum bırakmamak için her şeyi kendisi yapmak istemez. Ancak insana yol gösterecek işaretler göndererek ona adalet, hikmet, rahmet ve merhameti gereği lütufta bulunur. İnsanın da bu lütuflar doğrultusunda hareket etmek ve üzerine düşen sorumluluğu hakkıyla yerine getirmekle sorumlu tutulması da uzak bir ihtimal değildir. Bu, her akıl ve insaf sahibi kişinin kolaylıkla kabul edeceği bir hakikattir. Bu görüşler doğrultusunda;

Birinci bölümde, havâtır konusunu Mu'tezile ve Ehl-i sünnet bağlamında ele alıp kazandığı teorik içeriğin ne olduğu, hâtırın

kaynağı, bulundurması gerekli olan şartlar, havâtır konusundaki anlayış farklılıkları ve bu farklılıkların nereden kaynaklandığı tespit edilecektir.

İkinci bölümde ise konu, Mu'tezile ve Ehl-i sünnet açısından değerlendirip havâtırın bilgi değeri ve dinî sorumluluktaki yeri, hâtırın teklîfle ilişkili olup olmadığı, ilişkili ise hangi konularda mükellefiyet oluşturduğu, değilse bu ilişki bağlamında Mu'tezile'ye yönelik itirazların neler olduğu gibi konular üzerinde durulacaktır. Sonuç kısmında ise bu veriler ışığında ulaşılan neticeler ve yaptığımız değerlendirmeler yer alacaktır.

Yayınlanan bu çalışma, yüksek lisans tezimizin gözden geçirilmiş hâlidir. Metinde yalnızca üsluba yönelik bazı düzenlemeler yapılmış, içerikte ise herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir.

Yapmış olduğum çalışmanın başından sonuna kadar desteğini gördüğüm, içerisinde bulunduğu yoğunluğa rağmen mümkün olan her fırsatta bana vakit ayırmaktan imtina etmeyerek ilmî birikimi doğrultusunda bana yol gösteren çok kıymetli hocam aynı zamanda danışmanım Prof. Dr. Sinan Öge'ye gönülden teşekkürü borç bilirim. Aynı zamanda, tez çalışmamın hem öncesinde hem de okunup değerlendirilmesi aşamasında yaptıkları değerli katkılarından ötürü Anabilim Dalı'ndaki saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Resul Öztürk ve Prof. Dr. Muhammed Yazıcı'ya müteşekkirim. Ayrıca tez süreci boyunca tezime sıkı sıkıya bağlanmamı sağlayan, her buraldığımda destek ve ilgilerini esirgemeyen değerli dostlarım Arş. Gör. Kevser Özdoğan ve Arş. Gör. Hafize Yazıcı başta olmak üzere tüm dostlarıma en içten kalbi şükranlarımı sunarım. Son olarak, maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, varlıkları huzur ve şükür sebebim olan başta sevgili annem ve babam olmak üzere kıymetli aileme teşekkürlerimi sunarım.

Nihâî şükür, insanlığa varlık, hayat, şuur ve çeşitli lütuflar ihsan eden Yüce Allah'adır.

Nuray DURMUŞ

Erzurum 2025